

FOUCAULT, BİYOPOLİTİKA VE BİYOTARİH: TARİHSEL ÇALIŞMA ALANLARI OLARAK TIP, BEDEN VE NÜFUS¹

Foucault, Biopolitics and Biohistory:

Historical Research Topics as Medicine, Body and Population

Murat Arpacı

muratarpaci06@gmail.com

Özet

Bu çalışma Michel Foucault'nun toplumsal tarihe olan katkılarını biyopolitika ve biyotarih kavramları üzerinden tartışmaktadır. Foucault tıbbi, bedenleri ve nüfusu tarihsel kategoriler olarak ele almış ve bu alanları bilgi-iktidar ilişkileri çerçevesinde analiz etmiştir. Tıbbi stratejileri kullanan biyopolitika bedenlerin ve nüfusun siyasal hedeflerin nesnelere haline gelmelerini ifade etmektedir. Bunun anlamı, yaşam hareketlerinin iktidar ilişkilerinin odağına yerleşmesidir. Yaşam hareketleri ile tarihsel süreçlerin çakıştığı bu toplumsal dönüşüm biyotarihin araştırma alanını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Foucault, biyopolitika, biyotarih, tıp, beden, nüfus.

Abstract

This study discusses Michel Foucault's contributions to social history through the concept of biopolitics and biohistory. Foucault has taken medicine, bodies and population as historical categories and analyzed these areas in the context of knowledge-power relations. Biopolitics turns bodies and population into the objects of political aims through medical strategies. The meaning of this is that life movements become the focus of power relations. This social transformation whereby life movements and historical processes overlap forms the research area of biohistory.

¹ Bu makale MSGSÜ Sosyoloji Bölümü'nde yazdığım *Modernleşen Türkiye'de Beden ve Nüfus Politikaları: Hıfzıssıhha, Terbiye, Öjeni* başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Keywords: Foucault, biopolitics, biohistory, medicine, body, population.

Giriş

Bedeni sosyal bilimlerin bir araştırma alanı olarak ele almak, onu sabit bir biyolojik kategori olmaktan çıkararak toplumsal ve tarihsel gerçeklik içerisinde kavramak anlamını taşımaktadır. Mary Douglas, bedenin fiziksel deneyiminin daima toplumsal kategoriler tarafından dönüştürüldüğünü ifade ederken tam da bu noktanın altını çizmektedir (Douglas, 1996, s.69). Beden salt biyolojik bir varlık olmadığı gibi bedenin biyolojik yaşamı, bu yaşama dair imgeler ve bu yaşamı icra etme biçimi toplumsal ve tarihsel süreçlerin etkisiyle oluşmuştur. Bu açıdan baktığımızda bugünün toplumunu beden üzerinden anlamaya yönelik bir çalışmada “modern bedenin doğuşu” (Vigarello, 2008, s.13) gibi bir dönemselleştirmeden bahsetmek yerinde bir yaklaşım olarak görünmektedir. Bedeni modernleşmenin merkezine koyarak tartışmak, onu modern toplumu kuran pratiklerle birlikte düşünmeye yönelik ilişkisel bir yaklaşım geliştirmeyi gerektirmektedir. Beden, modern toplumu inşa eden tarihsel sürecin öznesi ve nesnesi olarak sürekli bir biçimde bu süreci oluşturan unsurların etki alanındadır.

Bedenin toplumsal tarihine dair eleştirel çalışmalarda, doğrudan ya da dolaylı biçimlerde Michel Foucault'nun çalışmalarının etkisi vardır. Jean-Jacques Courtine'e göre Foucault'nun beden odaklı çalışmalardaki önemi, bedeni etkileyen güçleri uzun bir zaman dilimini temel alan tarihsel bir perspektife oturtarak kavramasıdır (Courtine, 2013, s.10). Foucault'ya göre

beden “olayların kaydolma yeridir” ve eleştirel bir tarih yöntemi “iliklerine kadar tarihle dolu bedeni ve bedeni kemiren tarihi göstermelidir” (Foucault, 2004a, s.238). Foucault'nun

düşüncesi, bedeni toplumsal maddiliğinde kavrayan ve bedene dair tarihsel malzemeyi bilimsel, siyasal ve hukuksal süreçlerle ilişkisi içerisinde yeniden okumamızı sağlayan eleştirel bir yaklaşım geliştirmektedir. Modernleşme tarihi içerisinde konumlanan bu karmaşık alana giriş yapmak için Foucault'nun 1974 tarihli *Toplumsal Tıbbın Doğuşu* başlıklı dersinde bedeni nasıl tanımladığına bakılabilir. Bu dersinde Foucault, “beden, biyopolitik bir gerçeklik; tıp, biyopolitik bir stratejidir” (Foucault, 2001, s.137) değerlendirmesinde bulunur. Bu tanımlama bize, modern bedenin tarihselliğini araştırmak konusunda izlememiz gereken iki kavramsal hat önerir: Tıp ve Biyopolitika. Tıbbın biyopolitik bir strateji olarak ele alınması, tıbbi bilgi ve pratiklerin hem modern siyaset içindeki kritik konumunu hem de tüm toplumsallığı içinde bedenin inşasındaki stratejik rolünü tartışmayı hedefler. Biyopolitika kavramı ise modernleşen toplumlarda nüfusun yaşam süreçlerine özgü karakteristik fenomenlerin (sağlık, hıfzıssıhha / hijyen, doğum oranı, yaşam süresi, ırk vs.) nasıl rasyonalize edildiğini ifade eder (Foucault, 2008, 317). Bedenin biyopolitik bir gerçeklik olarak kavranması bizi *nüfusun biyopolitikasının* hangi pratikler içerisinde gerçekleştiğini tartışmaya yönlendirir ve bu bağlamda bedenin politik bir kategori olarak sorunsallaştırılması, nüfusun sorunsallaştırılmasıyla yakından ilişkilidir.

Bu makalenin konusunu Foucault'nun biyopolitika ve biyotarih kavramlarını hangi tarihsel sosyolojiye yerleştirdiğini anlama çabası oluşturmaktadır. Foucault, geç dönem çalışmalarında yaptığı iktidar analizlerinde kritik bir yeri olan biyopolitikayı yaşamın tıbbileştirilmesinin tarihsel çerçevesine ve dolayısıyla erken dönem çalışmalarında işlediği tarihsel malzemeye oturtmakla birlikte bu durum genelde gözden kaçmaktadır. Bu bakımdan örneğin *Kliniğin Doğuşu* (1963) kitabı Foucault'nun 1970'lerin ikinci yarısında geliştirdiği biyopolitika tartışmasını besleyici niteliktedir. Foucault'nun geç dönem çalışmalarında bir diğer ihmal edilen nokta *biyotarih* kavramıdır. Foucault biyotarihe sınırlı yerde değinmekle birlikte bu kavramla tıbbi stratejilerin biyopolitikanın doğuşundaki rolünü anlatmaktadır. *Kliniğin Doğuşu*'nu hem biyopolitikaya zemin hazırlayıcı bir çalışma hem de bir biyotarih çalışması haline getiren yer tam da burasıdır. Bedenler ve nüfus tıbbi alana açıldıkça yaşamı

odağına alan iktidar giderek güçlenmiştir. Bu anlamda Foucault'nun tarihsel perspektifinden hareketle tıbbi, bedeni ve nüfusu çalışmak, iki 'şemsiye' kavram -biyopolitika ve biyotarih- arasındaki ilişkiyi kavramakla mümkündür. Bu makale söz konusu ilişkiyi anlamaya yönelik bir çabadan oluşmaktadır.

Yaşamın Tıbbileştirilmesi ve Biyotarih

Foucault'nun düşünsel formasyonunun şekillenmesinde, tarihi okuma biçiminde ve bedeni ele alışımda tıbbi bilginin (tıbbi bakış, söylem ve iktidarın) eleştirisi, neredeyse tüm eserlerinde gözlemlenebilmekte ve bu eleştiri, eserlerinde geliştirdiği iddialara bazen doğrudan bazen de dolaylı bir biçimde temel sağlamaktadır. Tıbbın toplumsal tarihi ve beden üzerine yapılan araştırmalar, tıbbi bilginin toplumsal alanın inşasındaki kurucu rolünü siyasal süreçlerle olan ilişkileri üzerinden okumaktadır. Bu araştırmalarda tıbbi bilgi ve pratiklerin iktidar ve siyasal mekanizmalarla olan yakın ilişkisi modernleşme (Scambler ve Higgs, 1998), kolonyal politikalar (Sutphen ve Andrews, 2003), ırkçılık (Ernst ve Haris, 1999) gibi birçok makro düzlemde tartışılmaktadır ve cinsiyet (Apple, 1987), cinsellik (Davidson ve Hall, 2001), delilik (Castel, 1988) gibi toplumsal kodların inşasında tıbbi söylemin rolü tarihsel bir eleştiriye tabi tutulmaktadır. Tıp, siyaset, toplum ve beden arasındaki karmaşık ilişkilerin genel çerçevesi, tıbbın toplumsal bir bağlam içinde bulunmakla kalmadığı, tıbbi etkinliklerin toplumsal alanı etkilediği ve belirlediği yönündedir (Rose, 1994, s.54).

Tıp karşısındaki eleştirel konumunun "tıp karşıtlığı" olarak tanımlanamayacağını belirten Foucault, eserlerinde yapmak istediği şeyin, tıbbın modern siyasetin içindeki hayati konumunu sorgulamak olduğunu belirtir. Foucault'ya göre toplumsal tıp olarak modern tıp, toplumsal bedene yönelik belirli teknolojilerin temelidir (Foucault, 2001, s.134). Buradan hareketle Foucault, çalışmalarında, 18. yüzyıldan itibaren Batı'da yükselen tıbbi sistemin ve modelin koruyucu tıpta (hıfzıssıhha / sanitation) yattığını göstermek istediğini belirtir(Foucault, 2001, s.134) ve çalışma alanını üç temel kavram üzerine yerleştirir: *Biyotarih, tıbbileştirme ve sağlığın ekonomisi*. Bu üç alan, bedenin modern politikasını

tartılabileceğimiz kavramsal çerçeveyi oluşturur. Biyotarih kavramı ile Foucault, tıbbın toplumsal tarihine dair yaptığı araştırmanın bizatihi kendisini nitelendirir. Bir çalışma alanı olarak biyotarih, 18. yüzyıldan başlayarak biyolojik düzeyde tıbbi müdahalenin insan tarihi üzerinde bıraktığı izi; tıbbileştirme, 18. yüzyıldan başlayarak insan varlığı, insan davranışları ve insan bedeninin, giderek daha fazla genel bir tıp ağının parçası haline gelmesini; sağlığın ekonomisi ise sağlıktaki gelişmelerin kapitalist ekonomiyle bütünleşmesini, sağlık hizmetlerini ve sağlık harcamalarını ifade eder (Foucault, 2001, s.134-135).

Toplumsal yaşamın tıbbileştirilmesinin biyotarihi, modern toplumun oluşmasında tıbbın kurucu rolünü açıklığa kavuşturur. Tıbbileştirme, modern tıbbi bakışın, iktidar ve bedenle olan ilişkisinin tarihselliğini ifade eder ve tıbbi bilgideki dönüşüm ile toplumsal bir pratik olarak tıbbın eşzamanlılığını gösterir. *Kliniğin Doğuşu*'nda Foucault, tıbbileştirmenin kökenlerini tıbbi bakışın dönüşümünde, bedene nüfuz edişinde ve bu bakışın siyasal-toplumsal pratiklere sızmasında arar. Thomas Osborne'a göre tıbbi iktidar üzerine eleştirel bir perspektif geliştirmemizi sağlayan bu eser, Foucault'nun en fazla ihmal edilmiş eserlerindedir (Osborne, 1994, s.31). Oysa *Kliniğin Doğuşu*'nun sosyal bilimler ve beden çalışmaları açısından önemi, modern tıbbın siyasal, hukuksal ve toplumsal süreçlerle eklemlenerek nüfus ve beden politikalarında oynadığı rolü kavramamıza olanak tanıyan bir yaklaşım içermesidir. Foucault'nun bu çalışmayı "siyasi bir kitap" (Foucault, 2005, s.148) olarak nitelendirmesi de bu bağlamda anlaşılabilir. Bu eserde, tıbbi bilginin bir yandan bedeni bütün unsurlarıyla deney ve gözleme açarken aynı zamanda toplumsal alana nüfuz etmesini, siyaset ve hukuk ile bütünleşmesini okuruz.

Modern tıbbın temelini oluşturan klinik, hem tıbbi sistemi hem de sıradan insanın yaşadığı hayatı tahayyül etme biçimini derinden etkilemiştir. Modern tıp, insanın biyolojik ölümlülüğünün nedenlerini bilimsel yollarla tartışarak insanın ölüm olgusunu bilimin gözüyle kavramasını ve de ölümlü seküler bir zeminde yüzleşmesini sağlamıştır. İnsanın ölümünün tıbbi açıdan temellendirilebilir olduğunun somut bilgisi giderek yaygınlaşmış, benimsenmiş ve insan, biyolojik sonunu anlamlandırabilir hale gelmiştir. İnsanın biyolojik varlığının tahayyül edilme biçiminin tıbbileşmesi ve modern tıbbi bilginin insanı bilimsel bilgi üzerinden ölümlü

yüzleştirmesiyle “sağlık, ahret mutluluğunun yerini” (Foucault, 2006, s.236) almış, yaşam giderek daha seküler bir kavrayışın nesnesi olmuştur. Toplumsal tıp olarak modern tıp, insanların gündelik yaşamlarıyla ilgilenen toplumsal yararlılık ilkesine yaslanır. Modernleşme sürecinde “beden ve sağlık konusunda, ruhban sınıfının ruhlar üzerinde kullandığına benzer güçlerle donatılmış bir tıp mesleği miti”nin (Foucault, 2006, s.53) ortaya çıkmasında bu toplumsal yararlılık ilkesi etkili olmuştur. Dolayısıyla hem toplumsal yararlılık ilkesi hem de bedenin doğum ve ölüm arasında yaşadığı sürecin tıbbi bir anlam kazanmasıyla, tıbbi kurumlar yaşam üzerinde söz söyleme hakkını eski rejimin kurumlarından devralmış ve hekimler modern toplumun meşru rehberleri olmuştur. “Hekimler bedenin papazları değil midir?” (Foucault, 2006, s.54) gibi ironik bir soru tam da bu bağlamda anlaşılabilir. Foucault’ya göre çıkar gütmeyen kamu etkinliği yürütme iddiasındaki tıp, dini aktörlerin ve kurumların eski manevi eğilimine ulaşacaktır ve bu sayede “ruhların kurtuluşuyla ilgilenen din adamları ordusuna karşılık beden sağlığıyla uğraşan bir hekimler ordusu olacaktır” (Foucault, 2006, s.54).

Toplumsal yaşamın tıbbileştirilmesi, bedenin anlamını epistemolojik olarak dönüştüren bir bilginin oluşmasıyla eşzamanlı olarak bu bilginin kurumlar aracılığıyla yerleşik ve yaygın hale gelmesidir. Tıbbi bilginin kurumsallaşması, toplumsal mekana fiili olarak dahil olması, yeni hastane biçimlerinin ortaya çıkması, bedene ve nüfusa yeni tür bir bakışın belirmesi bu sürecin genel çerçevesini oluşturur. Tıbbi bakışın toplumsal süreçlere nüfuz etmesi, hem toplumsal bir konsensüsün oluşması (tıbbi kurumların toplumun bütünü için önemi) hem de bu toplumsal konsensüsü tüm çeşitliliğiyle yöneten bir aklın ortaya çıkması anlamına gelir. Modern tıp, tıbbi bilginin tartışılmaz bir hakikate dönüştüğü bu uzlaşma ortamında insan bedenini, sınırları belirli bir mekanda, yani hastane ortamında, daha öncesinde hiç olmadığı kadar deney ve gözlemin nesnesi haline getirmiştir. Xavier Bichat’ın klinik tıbbı patolojik anatomiye yerleştirmesiyle tıp tarihinde, kadavra ve dokuların gözlemlenmesi lehine bir kırılma gerçekleşir. Foucault bu kırılmayı Bichat’ın 1801 tarihinde yayımlanmış *Genel Anatomi* eserinden yaptığı şu alıntıyla özetler:

Yirmi yıl boyunca, hastaların başucunda, sabahtan akşama kadar, kalp, akciğer, mide hastalıklarıyla ilgili notlar alırsanız, her şey sizin için, hiçbir şey

bağlanmayıp, sizi bir dizi tutarsız fenomen sunan semptomlardaki karışıklıktan başka bir şey olmayacaktır. Birkaç kadavra açın: Yalnız gözlemin dağıtmaya yetmediği karanlığın hemen o anda yok olduğunu göreceksiniz (Foucault, 2006, s.180).

Klinikle birlikte tıpta deneyin önem kazanması ile bedenin yaşamsal fonksiyonlarını çıplak gözle gözleminin önemi yerleşmiş, bu anlayış yeni tıbbın temelini oluşturmuştur. Hastanın bedeninin çıplak gözle gözlemlenmesi ve de hastane sisteminin önem kazanması tıbbi bakışa yerleşen bu deney ve gözlem odaklı yaklaşımla ilişkilidir. “Deney yapmanın duyarsızlığına açık” (Foucault, 2006, s.112) bir mekan olarak hastane, bedeni tıbbi müdahale karşısında sıradanlaştırır. Modern tıbbın hastanelerde kurumsallaşması toplumsal süreçlere müdahale meşruiyetini güçlendiren bir pratiği ifade ettiği kadar bu pratiği gerçekleştiren gözetleyici ve denetleyici bir aklın ortaya çıkmasına da karşılık gelir:

Bedenlerin, bireylerin, şeylerin, merkezi bir bakış altında tümüyle görünür olmalarının en sabit yönetici ilkelerden biri haline hangi noktada geldiğini fark ettim. Hastaneler örneğinde bu sorun beraberinde ek bir güçlük daha getiriyordu: Hava akımını ve havalandırmayı sağlayarak, teması, bulaşmayı, istenmeyen yakınlıkları ve sıkışıklıkları engellemek gerekiyordu: Hem uzamı bölmek hem de açık bırakmak, gözetlenecek bireyleri titizlikle birbirinden ayırarak hem topkeyun hem de bireyleştirici bir gözetim sağlamak (Foucault, 2003a, s.86).

Yaşam ortamı üzerinde bir denetim, hem bütünsel hem de bireysel bir gözetim ile hastane pratiği, kolayca diğer toplumsal kurumlara yaygınlaşabilecek derecede işlevsel olan bir model sunmaktadır. Bununla birlikte, yaşamı tıbbileştiren bir aklın kurumsallaştığı alan olarak hastane, toplumsal sınıfların çakıştığı ve sınıfsal uzlaşmanın, tıbbi bilginin geliştirilmesi “uğruna” sağlandığı bir yer haline gelir:

Karşılıklılık yapısı içinde, zengin için, hastaneye yatan yoksullara yardım elini uzatmanın yararı ortaya çıkar: Onların tedavilerini karşılarken, kendisinin de yakalanabileceği hastalıkların daha iyi tanınması için de ödeme yapmış olacaktır; yoksulun gözünde iyi yüreklilik olan, zengin için uygulanabilir bilgiye dönüşür: “Hayırsever bağışlar yoksulun acılarını dindirecektir, ki bu yolla, zengin için korunması için gerekli bilgiler edinilecektir (Foucault, 2006, s.113).

Toplum sağlığına yapılan yardımlar, vefa, şükran vs. gibi duygularla sınıflar-arası sadakat ilişkisini güçlendirirken iktisadi güce sahip sınıfların bedensel sağlığının güvence altına alınmasını sağlar. Bir zengin hastane açması bir yönüyle kendi yaşamına yapılan bir yatırımdır. Örneğin, nüfusun bütününe etkileyen ve güçlü bir olasılık olarak bütün toplumsal sınıfların maruz kalabileceği salgın hastalıklardan kurtulmanın yolu, toplumu olabildiğince deney ve gözlemin nesnesi haline getirerek bu hastalıklarla mücadele etmek konusunda mümkün olduğunca deneyim biriktirmekten geçmektedir.

Tıbbi bakışın gözetlediği, denetlediği ve deney alanına açılmış bir toplumsal mekanın inşası, hem insan denen canlıyı biyolojik bir varlık olarak doğal ortamında, hem de toplumsal bir varlık olarak bireyi bu toplumsal ortamda gözlemlemek için gereklidir. Söz konusu olan, toplumdaki yaşamsal hareketlerin bir bütün halinde hekimin ve politikacının ilgi odağına yerleşmesidir. Politik ihtiyaçlar ve tıbbi gelişmeler arasında bir paralellik olması gerektiği düşüncesi üzerinden yüksek bu ilgi, genel olarak iki kurumun -tıp ve siyasetin- ortak noktasını oluşturur. Doktorlar ve politikacılar böyle bir ortaklık üzerinden inşa edilen toplumsal mekan konusunda hem fikirdir:

Politik ideolojinin gereklilikleri ile tıp teknolojisinkiler arasında bir ortaklık mevcuttur: Hekimler ve devlet adamları, bazen benzer sözcüklerle, ama genelde farklı sebeplerle, bu yeni mekanın oluşumuna engel olabilecek her şeyin, tek bir hareketle ortadan kaldırılmasını isterler (Foucault, 2006, s.59-60).

Ortak bir kanaate yaslanan yönetme, müdahale etme ve dönüştürme pratiğine örnek olarak hastalıklarla mücadele verilebilir. Hastalıklara mücadele toplumsal mekanı kurma ve yönetme işidir ve kötü yönetim, hastalıklarla mücadelede başarısızlığı doğurur.

Tıbbın toplumsal alana nüfuz etmesinin başlıca aracı, her mekanda ve her zaman diliminde “sürekli, devingen ve farklılaşmış bir gözetim uygulayan hekimler için yaygınlaşmış bir katılım tasarlanmaya” (Foucault, 2006, s.52) başlanmasıdır. Bunun aracı ise hekimlerin şehirlerle birlikte taşrada, köylerde vs. tüm idari coğrafyada çalışması ve sürekli bir biçimde gündelik

yaşam içerisinde olmalıdır. Toplumsal alanın her noktasına giden hekimlerin görevi sadece hastaları tedavi etmek değildir. Bu hekimlerden, öncelikle “doğum ve ölüm kütükleri sayesinde istatistiksel bir sağlık kontrolü yapılması istenir” (Foucault, 2006, s.52) ve bu yolla hekimler toplumsal bir bilgi havuzunun birincil aktörleri haline gelirler. Hekimlerin tuttuğu bu kayıtlarda hastalıklar, yaşam tarzları ve ölüm nedenleriyle ilgili olarak notlar bulunması talep edilir ve böylece hekimlerin “patolojinin nüfus dairesi haline” gelmeleri sağlanır (Foucault, 2006, s.52). İkincisi, her il için “bölge, konutlar, insanlar, başlıca alışkanlıklar, giyim kuşam, hava yapısı, toprak üretimleri, tam olgunluk ve hasat zamanı hakkında olduğu kadar yöre sakinlerinin fiziksel ve ruhsal eğitimiyle de ilgili özenle hazırlanmış bir genel özetle birlikte” tıbbi bir topografya hazırlanması istenir” (Foucault, 2006, s.52). Bu tıbbi topografya belirli bir alana ya da nüfus grubuna tıbbi ve siyasi müdahale konusunda veri işlevi görmesinin yanında insanı bir tür olarak doğal yaşam ortamında gözleme kaygısını içerir. Bu bağlamda tıbbi topografyalar “yerlerin konumu, arazi, su, hava, toplum, oturanların tutumları, meteorolojik gözlemler (basınç, sıcaklık, rüzgârların düzeni), salgınların ve egemen olan hastalıkların analizi, olağandışı durumların betimlenmesi” (Foucault, 2006, s.49) gibi çok yönlü gözlemlerden ve incelemelerden oluşmaktadır. Nüfus hareketlerinin yönetimi için öncelikle bu doğal ortama müdahalenin gerekliliği modern kamu sağlığı siyasetinin de temelidir.

Hekimlerden üçüncü beklenti ise tıbbi bilgiyi yaygınlaştırmalarıdır. Hekimlerden “her bireyin bilincinin tıbben uyarılmış olması talep edilir; her yurttaşın, tıp konusunda bilmesi zorunlu ve mümkün olanlarla ilgili olarak bilgilendirilmiş olması” (Foucault, 2006, s.52-53) beklenir. Böylelikle her hekim gözetmenlik ve bilgi akışını sağlama görevinin yanı sıra öğretmenlik de yapmak zorundadır, çünkü hastalığın yayılmasını önlemenin en iyi yolu tıbbi bilgiyi yaymak ve her bireyi kendinin bedeninin hekimine dönüştürmekten geçmektedir. Lağımın, atıkların, mezarlıkların, temel besin maddelerinin üretim koşullarının ve ticaretinin denetimi, sağlığa sakıncalı bulunan evlerde ikametın yasaklanması gibi tedbirlerin yanında hem okullarda hem de toplumsal olarak gerçekleştirilen dini günlerde okunmak üzere, “beslenme, giyinme, hastalıklardan kaçınma, mevcut olanları önleme ve iyileştirme yollarıyla ilgili bir sağlık yönetmeliği oluşturmak” (Foucault, 2006, s.46) bir önleyici tedbir olarak tıbbi bilginin yaygınlaştırılmasının başlıca yöntemleridir. Tıbbi bilginin yaygınlaştırılması aynı zamanda tıbbi

normların yaygınlaştırılmasıdır ve bu anlamda modern kamu sağlığı siyaseti, normalleştirilmiş bir toplum inşa eder.

Yaygınlaştırılmış tıbbi pratikle birlikte “bilginin olduğu yer”, “ulusun toplu yaşamına bağlı yaygınlaşmış bir tıp bilincidir” (Foucault, 2006, s.52-53). Ulus inşa sürecinde insan yaşamı ve sağlığı, ulus düzeyinde modern siyasetin esas gündemine dönüşür. Ulusal düzeyde nüfusun toplu yaşamına yönelik olarak gelişen bu tıp bilinci, birbirinden soyutlanamayan “siyasi buyruklar, ekonomik kararlar, kurumsal yönetmelikler, eğitim modelleri” (Foucault, 2004c, s.158) ile işlerlik kazanır. Ulusal sağlığın yönetimi yasal temellere oturtulur ve nüfus, tıbbi bilgi aracılığıyla siyasal süreçlerin hem öznesi hem de nesnesi olur. Tıbbın “devlet tıbbı”na (Foucault, 2001, s.137) dönüşmesiyle nüfus hareketlerine yönelik tıbbi pratik ve tıbbi bilgi standartlaşır. Devletin inşasıyla bütünleşen tıbbi bilginin odağındaki nüfus öznesi, bu sürecin tüm parçalarında karşımıza çıkacaktır. Önleyici tedbirlerden oluşan, nüfusun yaşamsal süreçlerine yönelik kamu sağlığı tıbbını mümkün kılan da, bu tıbbi standartlardan hareketle nüfus hareketlerine yönelik olarak üretilen siyasi kararlardır.

Biyopolitika ve Modern Toplum

Nüfusun tıbbi ve biyolojik bir mesele olarak tarihe girişi modern siyasette kritik bir dönüşümün göstergesi olmuştur. Bu dönüşümle birlikte artık siyasetin düzenleyici yönü yaşama yönelmiş, bilginin çıkarıldığı ve sınındığı alan nüfus olmuştur. Yaşamın kendisinin başlı başına bir olgu olarak tarihsel pratiğe girişini Foucault, “biyotarih” ve “biyo-politika” ilişkisi üzerinden değerlendirir. Burada ortak bir alan olarak “biyo”, tarih ile siyasetin kesiştiği yerdir ve siyaset, yaşam temelinde tarih ile bütünleşir. Buradan hareketle Foucault, insanın biyolojik olarak siyasallaşması temelinde modern toplumun inşasının tarihsel çerçevesini çizer:

Batılı insan yavaş yavaş canlı bir dünyada canlı bir tür olmanın, bir bedene, varolma koşullarına, yaşama olasılıklarına, kişisel ve kamusal sağlığa, dönüştürülebilecek güçlere ve bu güçlerin en uygun biçimde dağıtılabileceği bir düzleme sahip olmanın ne anlama geldiğini öğrenir. Tarihte kuşkusuz ilk

kez, biyolojik olan siyasal olanda yansıma bulur; artık yaşama olgusu arada bir ölümün ve ölümlülüğün izin verdiği ölçüde ortaya çıkan o ulaşılmaz yer değildir; belli ölçüde bilginin denetim ve iktidarın müdahale alanına kayar. İktidar artık, üzerlerinde kullanılacak en uç hakkın ölüm olduğu hukuksal öznelerle değil canlı varlıklarla muhatap olacaktır ve bunlar üzerindeki en son etkisi bizatihi yaşam düzeyine kaymak zorunda kalacaktır; iktidarın onların yanına kadar sokulma hakkını veren, öldürme tehdidinden çok yaşam sorumluluğunu yüklenmesidir. Eğer, yaşam hareketleriyle tarihin süreçlerinin birbirleriyle bağlaşmak için başvurdukları baskıları “biyo-tarih” olarak adlandırırsak, yaşam ve yaşam mekanizmalarını açık hesaplar alanına sokan ve bilgi-iktidarını insan yaşamının dönüşümünün bir failine dönüştüren olaydan da biyo-politika diye söz etmek gerekecektir (Foucault, 2003b, s.105).

Nüfusun tıbbileştirilmesi, bilgi ve müdahale yüzeyinde insanların canlı varlıklar olarak kavranması ve yaşamın siyasal bir matematiğin odağı haline getirilmesi, biyopolitikanın yükselişi ile anlamlandırılabilir süreçlerdir. Modern topluma dönüşmenin belirleyicisi olan bu eşiği Foucault, “biyolojik modernlik eşiği” olarak adlandırır: Bir toplumun “biyolojik modernlik eşiği” adını vereceğimiz şey, insan türünün bir bahis konusu olarak kendi siyasal stratejileri içinde yer almaya başladığı anda oluşur(Foucault, 2003b, s.105).

Modern siyasal sorunun mutlak bir biçimde nüfusa bağlı olduğunu (Foucault, 2013, s.71) belirten Foucault’ya göre biyo-modernlik, “yaşam üzerinde” icra edilen bir iktidarın oluşmasıdır ve bu iktidar iki hat üzerinde (nüfus ve bedenler) gelişmekte, işlemekte ve dönüşmektedir. Nüfus ve bedenler üzerinde işleyen bu iktidar biçimleri, karşı noktalarda duran, birbirinin yerine geçen ya da birbirini çelen “birer karşı sav değildirler” (Foucault, 2003b, s.102) ve daha çok “bir ara bağıntı kümesinin birbirine bağladığı iki gelişim kutbu oluştururlar” (Foucault, 2003b, s.102). Yaşamın, nüfusun ve bedenlerin siyasallaşması, denetleyici ve düzenleyici bu iki kutup üzerinden örgütlenir:

Kutuplardan biri ve anlaşıldığına göre ilk oluşanı, bir makine olarak ele alınan bedeni merkez almıştır: Bu bedenin terbiyesi, yeteneklerinin artırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkârlığının koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşmesi, bütün bunlar *disiplinleri* şekillendiren iktidar yöntemleriyle sağlanmıştır: *insan bedeninin anatomo-politikası*. Biraz daha geç, yani XVIII. yüzyılın ortasında oluşan ikinci kutup, tür bedeni, canlı varlığın mekaniğin etkisinde olan ve biyolojik süreçlerin

dayanağını oluşturan bedeni merkez almıştır: Bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanmıştır; bunların sorumluluğunun yüklenilmesi bir dizi müdahale ve düzenleyici denetim yoluyla gerçekleşir: İşte bu da nüfusun biyo-politikasıdır. Beden disiplinleri ve nüfus düzenlemeleri, yaşam üzerindeki iktidarın çevrelerinde örgütlediği iki kutbu oluşturur (Foucault, 2003b, s.102-103).

Biyopolitika, iktidar mekanizmalarındaki bir dönüşümün ifadesi olmakla birlikte egemenlik ve tabiiyet ilişkisinde bir zihniyet değişiminin kendisidir. Bu zihniyet değişiminin sonucu olan biyo-iktidar, yaşamı düzenleyici niteliğiyle kendisinden önceki “hükümranlık iktidarı”ndan farklılaşır. Hükümranın öldürerek icra ettiği “mutlak, dramatik, karanlık” iktidarının yerine yaşam hareketlerini kontrol eden ve düzenleyen bir “ayarlama iktidarı” söz konusudur (Foucault, 2004b, s.252). Biyo-iktidar ile birlikte “egemen iktidarın simgelediği eski öldürme gücü, yerini artık titizlikle bedenlerin yönetimine ve yaşamın hesapçı bir biçimde işletilmesine bırakır” (Foucault, 2003b, s.103). Bu yeni iktidar teknolojilerinin ikinci önemli özelliği liberal ekonominin yükseldiği bir ortama tekabül etmesidir ve bu yönetim sanatının yerleşmesinin can alıcı noktası, ekonominin siyasi pratik alanına sokulmasıdır.

Biyopolitikaya özgü konular, nüfusun yönetimi ve liberalizmin ekonomik büyüme modeli arasında tarihsel bir uyum ve bağımlılık ilişkisi vardır (Foucault, 2008, s.85). Liberalizm, bu yeni yönetsel aklın, yani nüfus yönetiminin rasyonalize edilmesidir (Foucault, 2008, s.318). Liberal rasyonalizasyon ve liberal pratik, insan rezervi olarak sorunsallaştırdığı nüfusu bir alt yapı olarak okur ve ekonominin ihtiyaç ve beklentilerine göre hareket eder (Foucault, 2008, s.206). Liberal tahayyül için sorun, toplumun mümkün olan en az maliyetle ve en makul bir biçimde nasıl yönetileceği sorunudur (Foucault, 2008, s.319). Nüfus hareketlerinin ve bedenlerin üretim için elverişli hale getirilmesi, yaşam hareketlerinin tarihsel süreçlerle bütünleştirilmesidir. Bu yönüyle biyopolitika kapitalizmin gelişmesinin vazgeçilmez bir ögesi “çünkü kapitalizm, bedenlerin denetimli bir biçimde üretim aygıtına sokulması ve nüfus olaylarının ekonomik süreçlere göre ayarlanmasıyla güvence altına alınmıştır” (Foucault, 2003b, s.103).

Biyo-iktidar siyasal, bilimsel, biyolojik ve iktidar sorunu olarak nüfusla ilgilidir ve burada önemli olan, siyasal ve ekonomik kaygılarla ilişkili olarak doğumların ve ölümlerin orantısı, üreme oranları, nüfusun doğurganlığı vb. gibi süreçlerin tıbbi topografyalar, nüfusbilimi göstergeleri, istatistiksel cetveller ile gözlemlenmesi ve bu gözlemler ile temel nüfus hareketlerine müdahale taslaklarının (pro-natalist politikalar, hastalıklarla mücadele vb.) oluşturulmasıdır (Foucault, 2004b, s.249). Yalnızca doğurganlık sorununda değil, yaşam süreçleriyle doğrudan ilişkili olan hastalıkların yönetiminde de bir zihniyet değişimi söz konusudur. “Bir nüfusta hakim olan hastalıkların yapısı, doğası, yayılımı, süresi” gibi süreçler biyo-iktidarla birlikte “güçlerin eksilmesinin, çalışma süresinin azalmasının, enerjilerin düşüşünün, üretimdeki eksiklik kadar bunun mal olabileceği tedavilerin de yol açtığı ekonomik maliyetlerin süregelen faktörleri” (Foucault, 2004b, s.249) parametreleriyle analiz edilir. Bu parametreler nüfus göstergelerinin dinamik alanı içerisinde anlamlandırılır.

Bilginin merkezileşmesi, hijyen eğitimi ve nüfusu tıbbileştirme kampanyalarıyla kamu sağlığı görevini üstlenecek olan bir tıbbin kuruluşu bu siyasal ve toplumsal zeminde belirir. Biyo-iktidarın nüfusu biyolojik olarak sorunsallaştırması ve tıbbileştirmesiyle, nüfusu etkileyen çevresel faktörleri (coğrafya, iklim, su, bataklıklarla ilgili sağlık sorunları vs.) (Foucault, 2004b, s.250) tıbbi bir bilginin kılavuzluğuna dikkate alarak olasılık hesaplamalarına dahil eder. Bu tıbbi bakış, istatistiklerle nüfusun bütününe ilgilendiren önlemleri üretebilir (hastalık oranlarını değiştirme, doğum politikaları, yaşam süresini uzatmaya yönelik çabalar vs.) ve olasılık analizleriyle nüfus hareketlerinin yönünü değiştirebilir. Belirli sınırlar içerisinde tutulabilen ve bu sınırlar sayesinde yönetilebilen bir toplum, tıbbi bilginin siyasal kurumlara giderek artan bir biçimde rehberlik etmesiyle oluşabilir ve şüphesiz bu bilginin sistematik bir pratiğe dönüştüğü kurum modern devlettir.

Foucault’ya göre tıp, bedenleri, nüfusu, organizmayı ve biyolojik süreçleri konu alan ve böylece düzenleyici etmenlere sahip bir bilme iktidarındır (Foucault, 2004b, s.257-258). Tıbbin topluma nüfuz etmesi, bedenlerin ve nüfusun, daha geniş çerçevede “yaşamın tıbbileştirilmesi” (Foucault, 2003c, s.156) olarak genelleştirilebilecek pratiklerin bir sonucu

olarak ortaya çıkmıştır. Bryan S. Turner'ın belirttiği üzere Foucault'nun perspektifinin önemi, bireysel bedenleri ve nüfusu, iktidar ve bilginin ürünleri olarak görmesidir (Turner, 2003,

s.27) ve tıbbi bilgi de, beden ve nüfus üzerindeki uygulanan iktidar teknikleri etrafında düşünülmelidir. Tıbbın biyopolitik bir strateji olarak tanımlanması, beden ve nüfus politikalarının bir tıbbileştirme tartışması etrafında kavranabileceğine işaret eder. Bilme iktidarı olarak tıp, normatif bir bilgi ile toplumsal normları inşa eder. Bu anlamda Foucault'ya göre tıbbileştirme ile normalleştirme arasında birbirinden ayrılamaz bir ilişki vardır ve tıbbi bilgi sürekli bir biçimde "normallik" nosyonlarına başvurur (Foucault, 2006, s.57). Dolayısıyla beden ve nüfus politikalarının tıbbileştirme etrafında örgütlenen bir iktidar-bilgi ilişkisi üzerinden ele alınması, tıbbi bilginin norm üreten, iktidar uygulayan ve bedenleri normalleştiren işlevini görmeyi gerektirir. Sadece tek tek bedenler düzeyinde değil nüfusun biyopolitikasının temel özelliklerinden biri de normlar üzerinden işlemesidir ve "normalleştirici toplum, yaşamı merkez alan bir iktidar teknolojinin tarihsel sonucudur" (Foucault, 2003b, s.106).

Bedenleri ve nüfusu normalleştiren ve genel olarak yaşamı düzenleyen bu iktidar modern siyasal alan içerisinde merkezileşmiş organlarla etkisini artırmaktadır. Nüfusu hedef alan yönetimselleşmiş bir devletin rolü burada ortaya çıkmaktadır. Biyopolitik stratejiler ile normalleşmiş bir toplum "devlet tarafından yapılan biyo-düzenleme" (Foucault, 2004b, s.256) ile kurulur. Tarihsel süreç içerisinde tıbbi bilginin modernleşmesi ulus devletlerin inşasıyla çakışmış ve insanın biyolojik yaşamının siyasetin nesnesine dönüşmesi tıbbi bilginin devletleşmesiyle mümkün olmuştur. Modern devlet, tıbbi bilgiyi kurumlar aracılığıyla içselleştiren, bu bilgiyle donatılmış bir "devlet tıbbi"ndan (Foucault, 2001, s.137-142) hareketle söylemini ve toplumsal pratiğini bu bilgiyle revize eden bir yapıdır. Bu bağlamda modern toplumların inşasında tıbbi söylemin devletleşmesi ile devlet pratiğinin tıbbileşmesi birbirinden ayrılamaz ve modernleşen Batı'da biyolojik yaşamın siyasetin nesnesine dönüşmesi bu ilişki çerçevesinde anlaşılmalıdır.

Tıbbileşme-siyasallaşma şeklinde gelişen bu çifte hareketi iki örnekle somut hale getirebiliriz. Birinci örnek halk sağlığına yönelik politik endişelerin ortaya çıkmasıdır. Batı’da 19. yüzyılın - yaşam hareketlerinin siyasallaşması açısından- anlamı, bedenlerin ve nüfusun tıbbileştirilmesi, halk sağlığının politik bir endişe kaynağına dönüşmesi ve tıbbi normativitelerden hareketle sağlıklı toplum yaratma stratejilerinin hayata geçirilmesinin siyasiler tarafından daha öncesinde hiç olmadığı kadar önemsenmesiydi. Özellikle Fransız Devrimi’nden sonra sağlık, bir vatandaşlık hakkına dönüşmüş ve bu yüzyılda nüfusun sağlığı siyasetin gündemine girmiştir (Porter, 2005, s.97). Bu dönemde hastalıklarla mücadelede tıbbi önlemler gelişmiş ve hastalık profillerinin çıkarılmasında bölgelerdeki nüfus gruplarının yaşam tarzları, iklim değişiklikleri, beslenme, barınma koşulları, alkolizm ve okuryazarlık oranları gibi faktörleri içine alan raporlara başvurulmuştur (Porter, 2005, s.96-97). Bu durum hastalığın artık toplumsal bir sorun olarak ele alınması anlamına geliyordu. 19. yüzyılda gerçekleştirilen sıhhi reformlar genel olarak tıbbi uygulamaların siyasi ve idari olarak merkezileşmesi, karantina gibi salgınları önleyici müdahalelerin artması ve tıbbi pratiklerin idari coğrafyanın uzak noktalarına yaygınlaşmasıydı. Bu dönemde ayrıca bebek ölümlerine özel bir ilgi belirmişti (Porter, 2005, s.164).

İkinci örnek nüfusun sağlığına ve bebek ölümlerine yönelen dikkatin giderek kamu sağlığının merkezine daha fazla yerleşmesidir. Bu dönemde doğum süreci (her zaman annenin yararına olmayacak bir şekilde) daha fazla tıbbileşmiş ve profesyonelleşmiş (Mazower, 2003, s.101), anneliğe yönelik politik kutsiyet güçlenmiş ve “hamilelik kadınların ulusal görevidir” fikri yaygınlaşmıştır(Mazower, 2003, s.94). Bu süreçle birlikte aile, nüfusun sağlığını ve ulusal gücü tesis etmenin hayati görevlerle yüklü birimine dönüşmüştür. Aile değerlerini yaymaya çalışmak, doğumu teşvik etmek, kürtajı caydırmaya yönelik tutum ve bedensel sağlığı özendirilmeye yönelik yaklaşımlar bu kaygıların sonucuydu (Mazower, 2003, s.88). Mark Mazower’in de belirttiği üzere 19. yüzyılın sonlarından itibaren nüfusun çokluğu ve sağlığı, Avrupalı devletler Darwinci bir üstünlük mücadelesine girdikleri ve mücadeleyi kazanmanın yolunun buradan geçtiğini düşündükleri için, “bir askerlik ve ulusal güvenlik sorunu haline gelmişti” (Mazower, 2003, s.93).

Genel Değerlendirme

Modernleşen toplumlarda beden ve nüfus politikaları, biyolojik bir olgu olarak yaşamın tarihe girdiği andan itibaren ortaya çıkar. Tarihi süreçlerin biyolojik olan üzerindeki etkilerinin giderek artmasıyla toplum giderek daha fazla tıbbın terimleriyle tahlil ve tasvir edilir. Bu durum tıbbın bir otorite olarak artan yükselişi, tıbbi bilginin sorgulanamaz bir meşru güce ulaşması ve toplumsallaşmasıdır. Modern tıp bu güçle hem bireyi biyolojik varlık oluşu gerçeğiyle yüzleştirir hem de siyasete bu biyolojik varlığı yönetme araçları sunar. Foucault, modern toplumda biyolojik olanın (hastalıklar, ölüm, doğum, sağlık, yaşam süresi vs.) siyasallaştığını belirtirken toplumsal olanın tıbbileştğini vurgular.

Foucault'nun tarih araştırmalarına katkısı tam da bu hatlar etrafında toplanmaktadır. Foucault öncelikle bilginin ve özellikle tıbbi bilginin yaşam ve bedenler üzerinde bıraktığı izin tarihçilik açısından ne denli geniş bir araştırma alanı olduğunu göstermiştir. Biyotarih olarak adlandırdığı bu alan tarihsel sürecin biyolojik yaşam süreçleriyle nasıl çakıştığını anlamamıza yönelik bir çabayı ifade etmektedir. Foucault, bununla bağlantılı olarak, tarihsel alanın kuruluşunu iktidar teknikleri ve zihniyet iklimi zemininde düşünmeyi önermiş ve tarihçilerin tarihsel malzemeye bakışlarına yeni bir perspektif kazandırmıştır. Ayrıca modern toplumun ve uluslaşmanın tarihini yaşamın, nüfusun ve bedenlerin tıbbileştirilmesinin tarihi olarak ele alarak söz konusu sürece farklı bir pencereden bakmayı önermiştir. Tüm bunlarla ilişkili olarak Foucault, bedeni tarihsel bir araştırma alanı olarak tartışarak tarihsel bir gerçekliğe yerleştirmiş ve bedenin bizatihi kendisinin siyasal-toplumsal ilişkilerin odağında olduğuna dikkat çekmiştir.

Kaynakça

Apple, R. D. (1987). *Mothers & Medicine: A Social History of Infant Feeding 1890-1950*, Wisconsin: The University of Wisconsin Pres.

Castel, R. (1988). *The Regulation of Madness* (Çev. W.D.Halls), Berkeley: University of California Pres.

Courtine, J.J. (2013). "Giriş", *Bedenin Tarihi 3* (Çev. Saadet Özen), İstanbul: YKY.

Davidson, R. ve A. Hall, L. (2001). *Sex, Sin and Suffering: Venereal Disease and European Society since 1870*, London: Routledge.

Douglas, M. (1996). *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*, New York: Routledge.

Ernst, W. ve Harris, B. (1999). *Race, Science and Medicine 1700–1960*. New York: Routledge.

Foucault, M. (2001), "The Birth of Social Medicine", *Power: The Essential Works of Foucault 1954-1984* (Çev. Robert Hurley vd.)

Foucault, M. (2003a). "İktidarın Gözü", *İktidarın Gözü* (Çev. Işık Ergüden). İstanbul:Ayrıntı.

Foucault, M. (2003b). *Cinselliğin Tarihi* (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), İstanbul:Ayrıntı.

Foucault, M. (2003c). "Göz Kamaştırıcı Hayvan: İktidar" *İktidarın Gözü* (Çev. Işık Ergüden), İstanbul:Ayrıntı.

Foucault, M. (2004a). "Nietzsche, Soybilim, Tarih", *Felsefe Sahnesi* (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2004b). *Toplumun Savunmak Gerekir* (Çev. Şehsuvar Aktaş), İstanbul: YKY.

Foucault, M. (2004c). "Bilimlerin Arkeolojisi Üzerine Epistemoloji Çerçevesi'ne Cevap" (Çev. Işık Ergüden), *Felsefe Sahnesi*. İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2005). "İktidar Mekanizmasında Hapishaneler ve Tımarhaneler" (Çev. Işık Ergüden), *Büyük Kapatılma*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2006). *Kliniğin Doğuşu* (Çev. İnci Malak Uysal), Ankara: Epos.

Foucault, M.(2008). *The Birth of Biopolitics* (Çev. Graham Burchell), New York: Palgrave.

Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus* (Çev. Ferhat Taylan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Mazower, M. (2003). *Karanlık Kıta* (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Osborne, T. (1994). "On Anti-Medicine and Clinical Reason", *Reassessing Foucault: Power, Medicine and Body* (Der. Colin-Jones-Roy Porter), London: Routledge.

Porter, D. (1999). *Health, Civilization and The State: A History of Public Helath From Ancient To Modern Times*, London: Routledge.

Rose, N. (1994). "Medicine, History and Present", *Reassessing Foucault: Power, Medicine and Body* (Der. Colin-Jones-Roy Porter), London: Routledge.

Scambler, G. - Higgs, P. (1998). *Modernity, Medicine and Health*, New York:Routledge.

Sutphen, M. P. - Andrews, B. (2003). *Medicine and Colonial Identity*, London: Routledge.

Turner, B. (2003). *Tıbbi Güç ve Toplumsal Bilgi* (Çev. Ümit Tatlıcan), İstanbul: Sentez.

Vigarello, G. (2008). "Giriş", *Bedenin Tarihi 1* (Çev. Saadet Özen), İstanbul: YKY.